

SEDMA KRAJIŠKA BRIGADA

I rema planu Vrhovnog štaba NOV i POJ za ofanzivna dejstva u dolini Neretve u vrijeme okupatorsko-kvislinške operacije »Weiss-1«, 7. krajiška brigada nije bila određena u sastav Glavne operativne grupe. Ona je bila u sastavu 5. udarne divizije 1. bosanskog korpusa i za vrijeme operacije »Weiss-1« kontrolisala je široku prostoriju od linije Sanski Most — Ključ do rijeke Vrbasa. Tu su, sve do početka operacije »Weiss-2«, njene jedinice uglavnom vodile borbe s četnicima s područja planine Manjače, a dio snaga je sadejstvovao glavnini divizije u borbama na pravcu Sanski Most — Paunovac.

U početku operacije »Weiss-2« 7. krajiška brigada je zatvarala pravac Ključ — Ribnik — ž. st. Lisina; Mrkonjić Grad — Čardak — Glamoč i Jezero — Janj — Kupres. Razvučena na širokom frontu od oko 50 km, brigada je navedene pravce zatvarala po bataljonima. Borbe s jedinicama 369. divizije i 3. planinske domobranske brigade počele su 24. februara. Primjenjujući manevarsku odbranu, jedinice 7. brigade pružale su otpor mnogo nadmoćnijim snagama, povlačeći se na jug. Povlačenjem 1. marta sa linije planina Vitorog — ž. st. Čardak — ž. st. Mlinište, 2. bataljon je odstupio s jedinicama 4. krajiške brigade ka planini Šator, dok su se ostale snage brigade povlačile ka Kupreškom polju. Četvrtog marta po podne, kada se brigada poslije desetodnevnih borbi povukla na prostoriju Kupreško polje, Sujica i kada je 369. divizija zauzela Glamoč, njen 2. bataljon se sa 4. krajiškom brigadom probijao sa Šatora ka Ključu i Ribniku. Tako je brigada ušla u sastav Glavne operativne grupe^sa 1, 3. i 4. bataljonom i ostala s takvim sastavom sve do povratka u Bosansku krajinu, avgusta 1943. godine.

U toku operacije »Weiss-1« i neposredno pred operaciju »Weiss-2«, brojno stanje brigade je znatno poraslo. U njen sa-

stav pridošlo je nekoliko stotina novih boraca koji su se povlačili pred neprijateljem, a i izvjestan broj onih drugova koji su radili na oslobođenoj teritoriji. Tako se broj boraca u bataljonima popeo na oko 350. Međutim, većina tih novih boraca bili su mladići od 16 do 20 godina, bez ikakvog vojnog znanja i ratnog iskustva. Ušli su u brigadu dok je ona vodila teške danonoćne borbe, na planinskom zemljištu, po oštroj zimi i uz veoma slabu ishranu. Pored toga, brigadi se priključilo nekoliko desetina žena kojima su ovi napori posebno teško pali.

Pravac od Kupresa prema planini Raduši i Prozoru u vrijeme izbijanja 7. krajiške brigade na Kupreško polje zatvarala je 16. brigada 7. banijske divizije s jednim bataljonom 9. krajiške brigade. Glavnina 9. krajiške brigade, sa štabom 10. divizije, nalazila se u širem rejonu Janja, gde se zadržala i poslije izbijanja 369. divizije i 3. domobranske brigade na Kupreško polje.

U to vrijeme Glavna operativna grupa nalazila se pred posljednjim zadatkom u bici na Neretvi. Naime, poslije uspješnog protivudara na G. Vakufu koji se završio upravo 4. marta, Vrhovni štab je odlučio da pristupi forsiranju Neretve i prebacivanju Centralne bolnice na planinu Prenj. Baš toga dana, pored pravaca na kojima su jedinice Glavne operativne grupe vodile danonoćne borbe, postao je veoma osjetljiv i pravac koji od Kupreškog polja izvodi u dolinu Rame i ka Prozoru. Toga dana dijelovi Centralne bolnice, čija je glavnina bila u dolini Rame, nalazili su se još u Znanjini, Ravnu i drugim selima Kupreškog polja, koja su sada postala neposredno ugrožena sa zapada. Kolone 369. divizije približavale su se drumu Kupres — Sujica, a njene motorizovane snage spremale se da 5. marta iz Livna nastave prodiranje ka Šujici i dalje na istok. Njemačka 369. i 7. SS divizija već su dejsstvovala po novoj Ljorovoj direktivi: što brže nastupati ka dolini Rame i Mostaru. Čim je izviješten o takvoj situaciji, Vrhovni štab je naredio da 7. krajiška brigada pojača odbranu na ovom pravcu. Na taj način njene jedinice odmah su se uključile u opšti plan dejstva Glavne operativne grupe, kao zaštitnica glavnine.

Tek što je 4. marta u kasnim popodnevним časovima, povlačeći se pred neprijateljem preko masiva planine Osječenice i Malovanske poljane, izbio u D. Malovan, 3. bataljon je dobio naređenje da se usiljenim maršem prebaci na Borovu glavu i da tu posjedne položaje u cilju sprečavanja prodora neprijatelja

drumom Livno — Šujica. 1. i 4. bataljon koji su se povlačili desno od 3. bataljona kasnije su izbili na Kupreško polje, a 5. marta 1. je upućen da pojača odbranu 3. bataljona.

U svanuće 5. marta 3. bataljon je zauzeo položaje povrh serpentina na Borovoj glavi. Drum je bio na više mjesta prekopan, tako da su neprijateljski tenkovi mogli da se angažuju oko savlađivanja prirodno jakih položaja tek pošto se drum popravi. Na tim položajima bio je i jedan malobrojni bataljon, formiran od ustanova Komande područja Livno, koji je zauzeo položaje desno od druma sa zadatkom da kontroliše padine Cincara i staze koje iz Livna izvode ka Šujici. Ubrzo su prvi neprijateljski dijelovi izbili pred Borovu glavu. Vatrom sa položaja 3. bataljona osujećeni su pokušaji posade tenkova da uklone prepreke na drumu koje su im onemogućavale dalje kretanje. Međutim, neprijateljsko lijevo krilo je u međuvremenu obuhvatilo položaj pozadinskog (Livanjskog) bataljona koji se bez otpora povukao tako da je desno krilo 3. bataljona bilo ugroženo iznenadnom bliskom vatrom. Tako je 3. bataljon bio prisiljen na povlačenje pod veoma nepovoljnim uslovima. Tom prilikom imao je oko 10 mrtvih i ranjenih.

U toku 5. marta, po naređenju Vrhovnog štaba, iz sastava štabova 16. banijske i 7. krajiške brigade obrazovan je zajednički operativni štab, u kojem je dužnost komandanta primio komandant 7. krajiške brigade Rade Marjanac. Taj štab, koji je bio smješten u s. Ravno, izdao je zapovijest za zatvaranje pravaca koji iz Livna i Kupresa izvode ka dolini Rame; i to: 7. krajiška brigada imala je da zatvori pravac Livno — Šujica — Ravno, a 16. banijska sa bataljonom 9. krajiške pravac Kupres — Vukovsko — Ravno. Naređena je evakuacija dijelova Centralne bolnice iz s. Zanaglina i s. Ravno, a glavnina 7. krajiške (1. i 3. bataljon) je u toku noći 5/6. marta zaposjela položaje lijevo i desno od druma Livno — Šujica, neposredno ispred Sujice. Na tim položajima bataljoni su dočekali neprijatelja koji je nastupao od Borove glave i s njim u toku dana vodili borbe odstupajući postepeno ka Šujici. U sastavu prednjeg odreda 369. divizije, čija je glavnina prodirala od Livna, nastupali su motorizovani dijelovi sa inženjerijskim bataljonom. Pošto bataljoni 7. krajiške nisu imali nikakvih protivtenkovskih sredstava, koristili su se isključivo preprekama na drumu, nastojeći da spriječe njihovo otklanjanje. Međutim, u tome su uspjevali kratko vrijeme i kada su ih s boka zahvatile daleko jače snage 369. divi-

zije, povukli su se na nove položaje neposredno iznad same Šujice. Toga dana uveče prednji dijelovi 369. divizije ušli su u Šujicu. Na položajima 16. banijske brigade toga dana bilo je mirno.

Kada je izviješten o razvoju situacije na ovom pravcu, Vrhovni štab je ponovo zahtijevao od jedinica upornu odbranu ukazujući na opasnost koja prijete Centralnoj bolnici. Tek 5. marta on je izdao zapovijest za forsiranje Neretve. U toku je bila velika pregrupacija snaga i trebalo je još nekoliko dana da bi se izvelo to forsiranje i bolnica prebacila na lijevu obalu Neretve. Pravac od Livna na kojem su nastupale jake neprijateljske snage postajao je sve osjetljiviji. Zbog toga je Vrhovni štab 6. marta uputio na taj pravac svoga operativca Milana Laha, koji je stigao u Ravno 6. marta uveče i zajedno sa štabovima 7. krajiške i 16. banijske razmotrio situaciju i izdao zapovijest za odbranu za 7. mart. On je u ime Vrhovnog štaba tražio upornu odbranu i krajnje zalaganje jedinica. Prema zapovijesti za 7. mart, 7. krajiška je imala da zatvori pravac D. Malovan — Zanaolina — Ravno, za koji su određeni 4. bataljon 7. i bataljon 9. krajiške brigade, i pravac Šujica — Ravno koji su imali da zatvore 1. i 3. bataljon 7. krajiške.

Štab brigade je ozbiljno shvatio upozorenje Vrhovnog štaba i angažovao se da se koliko je moguće pojača odbrambena sposobnost jedinica. Te noći članovi štaba obišli su bataljone i održali sastanke sa njihovim štabovima, upoznali ih sa situacijom i zahtijevali krajnje angažovanje u odbrani. Održani su u toku noći partijski i skojevski sastanci po četama i sa komandama. Borci i starješine najozbiljnije su shvatili značaj primljenog zadatka, znajući da i od njih zavisi uspjeh jedne od najpresudnijih operacija glavnine naše vojske i, nadasve, životi nekoliko hiljada njihovih ranjenih i bolesnih drugova.

Međutim, brigada je bila u teškoj situaciji. Ona je već punih 12 dana vodila bez predaha odbrambene borbe i suprotstavljala se mnogo puta brojno i tehnički nadmoćnijem neprijatelju, koji se uz to odlično i uporno borio i bio dobro odjeven, odlično naoružan i sit. Brigadi je svega toga nedostajalo. Ona nije imala teškog naoružanja, njeni borci bili su veoma slabo odjeveni — mnogi nisu imali šinjela, rukavica, toplog veša. Većina ih je bila obučena u opanke od sirove goveđe kože koji se oko podne i kad snijeg počne da se topi potpuno raskvase, a uveče mrznu na nogama. Najčešće se u toku noći nije imalo gdje ni osušiti. U neprekidnim borbama i marševima nije bilo mo-

gućno organizovati ni ishranu. Prvih nekoliko dana jeli smo samo jednom i to kasno u noć. Onda smo se borili za to da nam kuvari pripreme u toku noći suhu hranu za sutradan. Tako bi oni noću pekli ovce na ražnju, ujutro se povlačili sa položaja, da bismo na njih naišli u povlačenju i primili po komad pečenog mesa. Noću bismo kuhali meso i jeli ga s čorbom. Hljeba nije bilo. Brigada koja je formirana tek prije tri mjeseca prvi put je vodila tako dugotrajne borbe i pod takvim uslovima. Na ljude je negativno uticalo saznanje da zaposjedaju jedan položaj da bi na njemu dočekali mnogobrojnijeg neprijatelja i da se zatim ubrzo moralo povlačiti na slijedeći. Ulaskom u sastav Glavne operativne grupe bilo je još teže. Ne samo zbog toga što smo bili zamoreni od gladi, zime, marševa i nespavanja, već i što smo primili zadatak koji je bio toliko odgovoran i ozbiljan, a mi preslabi i neuvjereni da ga možemo izvršiti kako valja.

Najteži je bio 7. mart. Do tada su dani bili suvi i vedri, sa niskim jutarnjim temperaturama i oštrim mrazovima. Međutim, noću 6/7. marta naišla je vijavica s takvom snagom da se gotovo ništa nije vidjelo. Borci su osvanuli zavijani na golom kamenju na položajima, iznad 1.200 m nadmorske visine. Mitraljezi su nam otkazali jer se mast na njima smrzla. Kasnije, kada smo se povlačili, stegla je takva zima da smo i mi i neprijatelj išli polako u manjim kolonama na udaljenosti po nekoliko stotina metara, a da niko nije ni pokušavao da otvori vatru. Tu smo prvi put imali ozbiljnije pojave smrzavanja.

Brigada je ujutro osvanula na položajima neposredno iznad drumu D. Malovan — Sujice — Mokronoge. Neprijatelj je, kao i ranije iskoristio brojno preimućstvo i pored frontalnog napada, izvršio jačim snagama obuhvat njenog lijevog krila. Zbog toga su se jedinice brigade postepeno povlačile prema Ravnom, tako da je neprijatelj u toku dana ovladao visovima istočno od drumu. Toga dana bili su u dolinu Rame evakuisani posljednji dijelovi Centralne bolnice iz sela Zvirnjače. U isto vrijeme stručnjak iz inženjerije Vrhovnog štaba organizovao je rušenje drumu Kupres — Ravno — dolina Rame, koji je bio upotrebljiv za tenkove. U tu svrhu bila je izvršena mobilizacija stanovništva.

Brigada se tu prvi put sreća sa izbeglicama iz Banije. Iscrpljene od zime, marševa i gladi, žene sa djecom su tu čekale ishod bitke na Neretvi. S obzirom na veoma složenu situaciju, njima je bilo sugerirano da se probiju natrag preko Bosanske krajine u Baniju gdje je već ponovo stvorena oslobođena teri-

torija. Toga dana njih oko 60 — 70 uputio je štab brigade preko Glamočkog bataljona ka Glamoču.

Toga dana pred veče Vrhovni štab je naredio da se 16. banijska brigada hitno prebaci u sastav svoje divizije ka Prozoru. Neprijatelj ni 7. marta nije pokušao nastupanje od Kupresa ka Vukovsku prema položajima ove brigade.

Noću 7/8. marta operativni oficir Vrhovnog štaba Milan Lah izdao je zapovijest da 7. sa bataljonom 9. krajiške brigade do svanuća 8. marta posjedne položaje na liniji s. Ravno — Vrščić (k. 1942) — Velika kosa (k. 1213) — Jastrebovac (k. 1281), a sa dijelom snaga da se postavi po dubini iznad drumu s. Ravno — s. Zahum. Dio snaga rokirao je na pravac 16. banijske brigade ka G. Vukovsku.

U toku 8. marta neprijatelj je prebacivao jače snage iz Šujice ka Ravnu i Vukovskom. Pošto je zauzeo Ravno, jedna njegova kolona pošla je za G. Vukovsko. Uveče je glavnina neprijateljskih snaga zanoćila u selima Ravno i G. Vukovsko.

Noću 8/9. marta 7. krajiška se povukla nekoliko kilometara na istok, znatno skrativši svoj inače razvučeni front. Te noći ona je zauzela položaje na liniji: Idovac (k. 1956) — masiv Raduše (1. bataljon) — masiv Ravašnice (3. bataljon) — Maljkovača (4. bataljon). Štab brigade smjestio se u s. Zahum. Brigada je bila razvučena na frontu od preko 10 km te nije bila u mogućnosti da kontroliše sve staze na ovom teškom planinskom zemljištu, pogotovo kada je neprijatelj raspolagao znatno mnogobrojnijim snagama.

Glavna neprijateljska kolona je ujutro krenula iz G. Vukovskog u napad preko sedla između planina Raduše i Ravašnice vršeći pritisak na lijevo krilo 1. i desni bok 3. bataljona. Druga kolona nastupala je iz G. Vukovskog ka masivu Raduše, a treća sa istog pravca ka masivu Ravašnice. Nešto kasnije krenule su u napad i snage iz Ravna ka Zvirnjači. Neprijateljska kolona koja je nastupala sedlom između Raduše i Ravašnice brzo je prodirala i već oko 9.30 časova izbila je pred s. Zahum. Na grebenu iznad sela Zahum i Rumboci nalazio se 1. bataljon koji je sprečavao prodor neprijatelja ka Rumbocima i dalje u dolinu Rame. Prvi i 3. bataljon zadržavali su neprijateljske snage koje su nastupale iz Ravna. U to vrijeme štab 7. krajiške brigade je u izveštaju Vrhovnom štabu upozorio na ozbiljnost situacije i predložio da se odbrana na ovom pravcu ojača novim snagama. Međutim, brigada je, i pored toga što je prodorom neprijateljske kolone pred Zahum njena odbrana

bila ozbiljno uzdrmana, ipak u toku ovog dana spriječila da jedinice 369. divizije postignu znatniji uspjeh. Prvi bataljon uporno se borio na desnom krilu. Uspio je da po padu mraka protivnapadom odbaci u Zahum one neprijateljske dijelove koji su pred veće prodrli u s. Rumboci. I 3. bataljon se održao na grebenu Ravašnice sve dok njegova odbrana nije bila kompromitovana prodorom neprijateljske kolone od G. Vukovskog ka Zahumu. On se potom, pružajući zajedno s 4. bataljonom otpor neprijatelju koji je nastupao od Ravna, postepeno povlačio ka Vrtlacu.

U brigadi se već osjećala ozbiljna nestašica municije. U toku 14 dana neprekidnih odbrambenih borbi utrošeno je veoma mnogo, a gotovo ništa nije zaplijenjeno. Nama takve borbe nikako nisu odgovarale i vodili smo ih samo kad smo kao ovo sada bili prinuđeni. Kao pravilo važilo je da se izbjegava prihvatanje odbrane s nadmoćnijim neprijateljskim snagama. A od toga ništa nije bilo lakše: jednim noćnim maršem odlepiti se od neprijatelja i povući se u pravcu kojim on ne nastupa. Sada smo, međutim, bili prikovani za odbranu zbog situacije u toku ove velike neprijateljske ofanzive. Primili smo nametnute bojeve da bismo spasli hiljade naših ranjenika. Ovdje nije uvijek išlo glatko ni sa zasjedama, tj. da se neprijatelj pusti na najmanje odstojanje ispred zamaskiranog položaja, a zatim da se najjačom iznenadnom vatrom i jurišem rastroji i razbije. Neprijatelj je bio mnogo nadmoćniji, vršio je obuhvat svakog položaja, isturao jače prethodnice i pobočnice koje su jedino mogle postati žrtve naših zasjeda. Ali time smo se mi otkrivali i morali prihvatati borbu s nadmoćnijim snagama pješadije koju su podržavali artiljerija i minobacači. Zbog toga smo bili prinuđeni da na glavne snage otvaramo vatru s većih odstojanja, jer se ponekad jedino na taj način moglo zadržati nastupanje neprijatelja, primoravajući ga vatrom na razvijanje, artiljerijsku pripremu i izvođenje manevra, što je na ovom planinskom zemljištu iziskivalo znatno vrijeme i usporavalo nastupanje. Oskudijevali smo i u municiji. Sačuvani izveštaji pokazuju da je 9. marta u 7. krajiškoj brigadi na pušku bilo prosječno po 15 metaka, a da je bilo puškomitraljeza koji su ostali i sa po 20 metaka.

Brigada je u ovim borbama trpjela znatne gubitke. Ovog dana u brigadnoj bolnici bilo je 68 ranjenika. Broj boraca u bataljonima je opao, dok se brojno stanje intendantura i komora

povećavalo, jer je već bilo prilično onih koji nisu više mogli podnositi napore ili su se razboljeli. Nekoliko boraca je napustilo brigadu i vratilo se u svoj kraj.

Kako je, u toku 9. marta, i neprijatelj na pravcu G. Vakuf — Prozor ovladao ključnim položajima iznad Makljenja, a ranjenici iz okoline Prozora i Šćita već bili evakuisani ka Neretvi, Vrhovni štab je u toku noći 9/10. marta dao direktivu da zaštitnica Glavne operativne grupe — 1. proleterska divizija u sastavu: 3. sandžačka, 3. i 7. krajiška brigada — upornom odbranom što više zadrži Prozor i pravac Prozor — Ostrožac. 7. krajiškoj brigadi je naređeno da posjedne položaje na lijevom krilu na liniji s. Paljike — Gradina (k. 1057) — s. Ploča sa zadatkom da u osloncu na Kolivret (k. 1134) sprečava neprijateljski prodor s pravca Makljen i s. Zahum. Vrhovni štab je ukazao na značaj i osjetljivost pravca Šćit — dolina Doljanke — Jablanica, kuda bi neprijatelj mogao pokušati da izmaneuvruje našu odbranu na pravcu Prozor — ž. st. Rama. Takođe je upozorio da u selima Duge i Lug, koja se nalaze svega nekoliko kilometara južno od Prozora, ima još dijelova Centralne bolnice.

Sjutradan, 10. marta, neprijatelj je glavni udar nanio pravcem Makljen — Prozor i odbacivši unutrašnja krila 3. sandžačke i 7. krajiške brigade sa položaja ispred Prozora, oko podne, zauzeo grad. Neprijateljske snage s pravca Zahuma nastavile su prodiranje uz podršku tenkova. Brigada se pred večer prebacila preko rijeke Rame u s. Skrobučane. Tada se štab brigade koji se za vrijeme borbe za Prozor nalazio na drumu južnije od Prozora odvojio od bataljona, odstupivši drumom na jug ka ž. st. Rami. Zašto se to tako dogodilo danas je teško objasniti. Da je bataljonima ranije saopšteno da će se povlačiti drumom ka Gračanici i dalje ka ž. st. Rami (a s povlačenjem se normalno moralo računati), oni bi nesumnjivo padom mraka mogli izbiti na drum. Sigurno je, međutim, da im to nije precizirano i oni su se povukli pravcem koji im je bio najbliži — jedinstveno su prešli Ramu, gdje su se našli zajedno s nekim bataljonima 3. krajiške brigade. Ovo je značajno zbog toga što je brigada bila bez potrebe izbačena iz borbe 11. marta. Naime 10. marta uveče sastali su se štabovi njenih bataljona i, pošto nisu znali gdje se nalazi štab brigade, donijeli su odluku da sa bataljonima izvrše pokret pravcem s. Sovići — dolina Doljanke — Jablanica. Znali su da je to opšti pravac nastupanja Glavne operativne grupe. Nisu, međutim, znali situaciju na drumu Prozor — ž. st. Rama i pretpostavljali su da su neprijateljske

snage mogle u toku 10. marta izvršiti dublji prodor tim drumom. Tako je brigada, umjesto da se povuče niz dolinu Rame i da se tu u s. Lugu ili južnije povuče sa štabom brigade ili nekim članom Vrhovnog štaba i već u toku noći dobije novi raspored za zatvaranje pravca ka ž. st. Rama i doline Neretve, izvela gotovo bez predaha izvanredno težak marš, prešavši po teškom planinskom zemljištu preko 35 km. Satrvena tim maršem brigada je u toku 11. marta izbila u Jablanicu. Poslije kraćeg odmora i pošto su se bataljoni povezali sa štabom brigade, ova je dobila zadatak da se drumom uz Neretvu prebaci u sastav zaštitnice ka ž. st. Rami i stavi na raspolaganje štabu 1. proleterske divizije.

Ovo nepredviđeno marševanje 7. krajiške imalo je negativne posljedice i na dejstva ostalih brigada u zaštitnici. Tako su 11. marta, štabu 1. proleterske divizije ostale na raspolaganju samo dvije brigade, a neprijatelj je nastavio s nastupanjem od Prozora lijevo i desno ka dolini Neretve. Pored toga, na krajnjem lijevom krilu pojavila se nova opasnost. Jedinice 369. divizije, u nastupanju sjevernim padinama Ljubuše i Vrana, približavale su se izvornom dijelu Doljanke. Već 12. marta one su ovladale s. Miradovicom. Štab 1. proleterske divizije morao je tamo da uputi dijelove 3. krajiške brigade jer je pravac dolinom Doljanke ka Jablanici bio sasvim otvoren. Naravno, tu je 11. marta moglo bez napora da se nađe lijevo krilo 7. krajiške. Time bi se povećala gustina odbrane na pravcu Prozor — ž. st. Rama i ne bi došlo do onakve žurbe oko izvlačenja ranjenika ka Jablanici kakva je bila 12. i 13. marta. Ta žurba dovela je i do zbrke koja se opet osvetila 7. krajiškoj brigadi, jer je ona u toku 13. marta primila nekoliko suprotnih naređenja, da bi se, najzad, toga dana predveče, vratila u Jablanicu i noću 13/14. marta prebacila na lijevu obalu Neretve. Za nju su 12. i 13. mart protekli uglavnom u marševanju ka ž. st. Rama i Neretvici i natrag.

Ovako nepredviđeno oslabljena zaštitnica se našla u još težoj situaciji, a sa njom i Centralna bolnica. Da bi ubrzao evakuaciju bolnice, vrhovni komandant je 13. marta naredio da se cijela 9. dalmatinska divizija, 8. banijska brigada, Livanjski bataljon i svi zarobljeni talijanski vojnici angažuju za evakuaciju ranjenika i njihovo prebacivanje na lijevu obalu Neretve. Toga dana je naređeno da se i ostale jedinice 1. proleterske divizije prebace preko Neretve i obrazuju zaštitnicu na liniji od sela Luga do Ostrošca.

Noću 13/14. marta 7. krajiška je prešla Neretvu. Jablanica i njena okolina sa dolinom Neretve i porušenim mostom podsjećale su na veliki mravinjak. Tu su se nalazile hiljade ljudi — ranjenika na konjima i nosilima, boraca i zarobljenika. Iako je naoko to bio veliki metež, svaki od tih ljudi pripadao je nekoj organizovanoj cjelini koja je znala svoj zadatak i u duhu njega djelovala. Šarolikost prizora dopunjavale su eksplozije haubičkih granata kojima je neprijatelj čitavu noć tukao Jablanicu i okolinu. Prešli smo u koloni po jedan preko uskog impovizovanog mosta i u mrkloj noći produžili stazom koja se okomito i u cik-cak gubila ka prvim padinama Prenja. Bio je to za Krajišnike definitivni rastanak sa starim krajem na neizvjesno vrijeme. Krenuli smo sasvim nepoznatim predjelom. Dan nas je zatekao na stazi koja je prolazila kroz selo Krstac. Slika je bila potresna. Lijevo i desno oko staze ležale su stotine naših ranjenih drugova. To je bio naš prvi neposredni susret s Centralnom bolnicom, s kojom ćemo sada, štiteći njeno prebacivanje ka Boračkom jezeru vrljetnim stazama Prenja i skupljajući napuštene i iznemogle, provesti nekoliko izuzetno dramatičnih i teških dana.

Na borcima se osjećala ozbiljna malaksalost. Nastupio je onaj trenutak kada čovjek osjeća glad i poslije sasvim zadovoljavajuće porcije kivanog mesa. Duž staze izukrštale su se i izmješale kolone ranjenika i jedinica. Svako je išao po svom zadatku. Mi smo se žurili da posjednemo položaje na lijevoj obali Neretve iznad Ostrošca. Negdje između Krstača i Dobrigošća naišli smo na zalihe hrane za Centralnu bolnicu. Bile su to gomile raznih konzervi koje su zaplijenjene u talijanskim magacinima u Prozoru, Rami, Jablanici i drugim mjestima. Gomile složenih konzervi pored staze učinile su mi se tada ogromnim. Rečeno nam je da je to za bolnicu i da ne diramo. U to je naletjela prva grupa neprijateljskih aviona i mi smo se sklonili po grmovima oko staze. Sklonili su se i intendanti i njihovo osoblje. Poslije bombardovanja Krstača i njegove okoline nastala je galama zbog toga što su neki borci uzimali konzerve. Naređeno nam je da ispitamo da li je u tome učestvovao neko iz naših jedinica i ukoliko ustanovimo da krivce izvedemo pred vojni sud. Ustanovili nismo ništa i brzo smo produžili svojim pravcem. Istina, dan-dva sam i sam pio crnu kafu napravljenu od talijanskih konzervi, ali se ne sjećam kako smo do njih došli.

U toku 14. marta stigli smo na naše nove položaje — na lijevu obalu Neretve, lijevo i desno od Ostrošca. Tu smo smijenili jedinice 7. banijske divizije. Ostrožac je bio na »ničijoj zemlji«. Stanovnici su ga napustili bježeći od bombardovanja. Prve dvije noći mi smo u njega slali patrole sa intendantima ne bi li našli šta za hranu. Oni su otud izvukli izvyjesne količine pasulja, što nas je veoma obradovalo, jer je to bilo prvo varivo koje smo dobili ko zna poslije koliko dana. Sjutradan, 15. marta, preko, na visove desne obale Neretve izbile su jedinice 718. divizije s kojom ćemo nekoliko sljedećih dana voditi teške borbe. Iza nas stazom od Krstača, preko Dobrigošća do Javorika, kretale su se, 15. marta, ešeloni ranjenika i bolesnika Centralne bolnice, čiji su poslednji dijelovi prebačeni preko Neretve noću 14/15. marta. Toga dana neprijateljska avijacija je ponovo bombardovala kolone ranjenika, a naročito selo Krstac.

U toku 16. marta brigada je odbijala napade 718. divizije koja je pokušavala da se prebaci na lijevu obalu Neretve u rejon Ostrošca. Sjutradan je neprijatelj pojačao pritisak i njegovi dijelovi su uspjeli da forsiraju rijeku, dok je artiljerija intenzivno tukla položaje brigade, naročito selo Ribić. Međutim, protivnapadom naših jedinica neprijatelj je prinuđen da se povuče. Cijeli dan vođene su borbe duž obale Neretve od Konjica do Jablanice. Neprijateljske snage su se do kraja angažovale da bi nas odbacile dalje od komunikacija u dolini Neretve. Toga dana njima je pošlo za rukom da ovladaju položajima u velikoj okuci rijeke. Naši su napustili Carski vrh, Kadino brdo i selo Krstac. Kriza je narastala. Predviđeni tempo evakuacije Centralne bolnice nije bio postignut. Računalo se da će već 16. marta ranjenici biti prebačeni do doline Idbara, a međutim, toga dana njihovo začelje bilo je još u Dobrigošću! Stab 7. krajiške brigade, suočen sa sve većim pritiskom neprijatelja, tražio je 17. marta od štaba 1. proleterske divizije da zahtjeva bržu evakuaciju ranjenika. Brigada je već bila ostala sa minimalnim količinama municije. Prijetila je opasnost da zbog toga bude izbačena iz stroja. Na zahtjev štaba brigade, toga dana "am je štab divizije uputio 5 sanduka municije, koju je uzeo iz rezerve svojih jedinica.

Sve je teže bio problem ishrane. U selima (Ribići, Radesine, Seljane) gdje smo se nalazili, više se ništa nije moglo dobiti. Sve zalihe su iscrple jedinice koje su tuda prošle. Zato je pasulj koji su neke jedinice 7. krajiške imale za ručak 17. marta ostao u tako lijepom sjećanju. Istina, nama nekolicini

ostao je u sjećanju još zbog nečeg. Baš u trenutku kad smo primili svoje porcije selo je obasula neprijateljska artiljerija. Jedna od prvih granata pogodila je krov kuće u kojoj smo se nalazili. Prašina i kreč padali su u porcije, ali ih mi nismo ostavljali.

Morali smo ponovo opominjati starješine i partijske rukovodioce da po svaku cijenu spriječe samovoljno upadanje pojedinih boraca u kuće radi traženja hrane. Bilo je to i na inicijativu odozgo — toga dana je svojom naredbom Vrhovni štab upozorio da broj takvih pojava raste i tražio je odgovarajuće mjere. Sjećam se da smo jedne noći, to je najvjerojatnije bilo noću 17/18. marta, održali konferencije po četama i da smo na njima dali borcima šire informacije o razvoju operacija, o našoj ofanzivi poslije prelaska Neretve, o uspjesima 2. i 3. divizije u razbijanju četnika i o tome da ćemo uskoro i mi izvršiti svoj težak zadatak zaštitnice i krenuti naprijed. E, kako smo se već bili zaželeli ofanzive i onih pravih, naših iznenadnih i obično uspjelih napada, koji su gotovo uvijek donosili i municije, i hrane, i odjeće! Punih 21 dan se branimo i odstupamo. To je bilo premnogo za nas koji smo navikli da napadamo i osvajamo. Objasnili smo borcima da moramo izdržati dok ne evakuišemo bolnicu dublje ka već stvorenoj slobodnoj teritoriji, da se moramo strpiti i da ne smijemo dozvoliti da ispadima krnjimo ugled koji naša vojska ima u očima naroda. Tražili smo da se komunisti i skojevci još više angažuju i isticali njihovu odgovornost za držanje, jedinica u borbi i za njihov odnos prema narodu.

Ujutro 18. marta oživio je čitav front — od Krstača, preko Ostrošca i Čelebića do Konjica. Nijemci su napali naše položaje svim snagama i najvećom odlučnošću. Razvila se žestoka borba. Artiljerija 718. divizije neprekidno je dejstvovala. I avijacija je pojačala aktivnost, bombardujući naše položaje i stazu kojom su se kretali ranjenici. U njemačkom dnevnom izveštaju stoji da je vazduhoplovstvo u toku 18. marta izvršilo 33 borbena leta, bombardujući »neprijateljske posade južno od Neretve«. Toga dana je neprijatelju pošlo za rukom da potisne jedinice 7. krajiške brigade i uspostavi mostobran na lijevoj obali Neretve, južno od Ostrošca. U tim borbama 18. marta imali smo 6 poginulih i 16 ranjenih. Mi smo se u toku dana povukli za 1-2 km južnije, obezbjeđujući i dalje stazu kojom su preko Javorika i Bunara prebacivani ranjenici u dolinu Idbara.

Bili smo iznenađeni kada smo oko 9 časova čuli mitraljesku i pušcanu vatru nekoliko kilometara iza naših položaja. Manja grupa četnika spustila se s grebena Prenja i iznenada otvorila vatru na kolonu ranjenika na stazi između Breze i Memeja Sela, upravo tamo gdje se ta staza spušta u izvorni dio Idbara. Tu blizu nije bilo ni jedne naše jedinice i četnici su odatle pripucavali sve do mraka. To je izazvalo zastoje u evakuaciji ranjenika koja je inače tekla sporo i sa izvanrednim teškoćama. Stab 7. krajiške brigade dobio je iz štaba 1. divizije naređenje da uputi dio snaga da rastjera tu grupu četnika (računalo se da ih je bilo 40-50), ali je za to trebalo vremena. Pored toga, na našem krajnjem lijevom krilu situacija se toga dana komplikovala. Po naređenju štaba 7. divizije, 16. banijska brigada, koja je držala položaje lijevo od nas i vršila ulogu zaštitnice začelja Centralne bolnice, negdje poslije podne izvukla je svoje jedinice i krenula u oravcu Idbara. Njene položaje trebalo je da preuzme naša brigada, ali smjena nije izvršena. Kada su padom mraka dijelovi 7. krajiške pokušali da posjednu položaje ka Dobrigošću i Krstaču, da bi preuzeli i ulogu zaštitnice začelja bolnice, naišli su na neprijatelja.

Usljed svega toga situacija kod 7. krajiške se u toku 18. marta veoma pogoršala. Neposredno iza njenih položaja na stazi od Javorika do Breze nalazili su se mnogi mahom teški ranjenici. Zapravo to nije više bio neki organizovani ešelon Centralne bolnice sa osobljem i starješinama koji bi se starali o njihovoj evakuaciji, već grupe ranjenika ili pojedinci koji su iz raznih razloga zaostali za svojim ešelonima. Dogadalo se, naročito za vrijeme bombardovanja iz vazduha, da nosioci zarobljeni talijanski vojnici, napuste ranjenike i pobjegnu, a bilo je i takvih slučajeva da su ih sklanjali dalje od staze, ostavljajući na nosilima i bježali. Bilo je tu i onih ranjenika koji su transportovani na konjima, pa su konji uginuli ili ubijeni u toku bombardovanja, a oni ostali nepokretni. Pored ranjenika, tu se zatekao ne mali broj izbjeglica, majki sa djecom, naročito iz Banije. Gotovo puna dva mjeseca oni su se povlačili s vojskom, prešavši stotine kilometara i podnoseći nevjerovatne teškoće uslijed zime i gladi. Do evakuacije zaostalih ranjenika, koja je bila prekinuta u toku 18. marta zbog akcije četnika, nije došlo ni u toku noći. Najprije pometnja izazvana tom akcijom, a zatim nesporazumi oko pokreta 16. banijske brigade, doveli su do toga da su ranjenici osvanuli na tom dijelu staze i sjutradan, 19. marta, kada ih je mogla evakuisati samo 7. kra-

jiška brigada. Uveče, 18. marta, brigada je od štaba divizije i dobila naređenje u tom duhu. Preuzevši i ulogu zaštitnice začelja, brigada je bila prinuđena da svoj inače široki front još više razvuče. Iako smo primili izvjesne količine municije, trošili smo je mnogo u toj frontalnoj borbi i trpjeli permanentnu oskudicu. Toga i slijedećeg dana štab divizije nam je ponovo poslao izvjesne količine municije iz 3. sandžačke brigade koja se i sama žalila na oskudicu.

Brigada je 18. i noću 18/19. marta preuzela sve mjere u cilju izvršenja zadatka koji je primila. Ona je sada dio snaga imala na položajima prema Ostrošcu i Čelebiću za odbranu Javorika i Bunara, jedan dio je uputila na lijevo krilo da zatvori stazu od Dobrigošća ka Javoriku, a drugi iznad Memeja Sela prema četnicima. Jedinicama je naređeno da prikupe sve zaostale ranjenike i prenesu ih u dolinu Idbara. Brigada je, dakle, bila orijentisana na povlačenje, ali s tim da u toku 19. marta stvori dovoljno vremena za prebacivanje preostalih ranjenika u dolinu Idbara i za pokret dijela bolnice iz Idbara ka Boračkom jezeru.

Vrhovni štab nije bio sasvim tačno informisan o situaciji na začelju bolnice 18. marta. Toga dana oko podne, polazeći od izveštaja da je začelje Centralne bolnice stiglo u dolinu Idbara, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba je smatrao da 16. banijska brigada nema potrebe da drži stare položaje na začelju — ka Krstaču i Dobrigošću, pa je u naređenju koje je neposredno uputio štabu brigade tražio da jedan njen bataljon odmah krene ka Borcima i da usput pokupi sve zaostale ranjenike, a da glavnina brigade krene u ponoć, kontrolišući usput da nije neki ranjenik zaostao. Međutim, kao što smo već vidjeli, ovoj brigadi je istog dana uputio zapovijest i štab njene divizije u kojoj je tražio da izvrši usiljeni marš i da o svom odlasku izvjesti 7. krajišku brigadu »kako bi ona mogla da zatvori taj pravac«. U zapovijesti nije rečeno da je brigada obavezna da u toku marša prikuplja ranjenike. To je dovelo do teškoća. Taktički nije bio tačan izveštaj pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba od 19. marta Vrhovnom štabu da je »začelje ranjeničke kolone« krenulo iz Idbara noću 18/19. marta. Samo je jedan dio zaostalih ranjenika sa visova zapadno od Idbara 18. marta prebačen u dolinu Idbara. Stanje je stvarno bilo teško da se 18. marta uveče začelje ranjenika nalazilo još u Javoriku. Da je ono tada (18. marta) bilo u Idbaru i da je padom mraka moglo da krene ka G. Bijeloj, ne bi bilo nikakvog razloga da 7. kra-

jiška ostane noću 18/19. marta na onako udaljenim i razvučenim položajima i da tu sutradan vodi teške borbe. Ona je, međutim, primila za 19. mart naredenje da stvori vrijeme za evakuaciju ranjenika iz doline Idbara.

Ali, cijela ta operacija izvlačenja ranjenika poslije prelaska Neretve bila je toliko složena i izvođena je pod tako teškim uslovima da nije nikakvo čudo što smo tu i tamo imali pojave zbrke i neorganizovanosti. Radilo se o hiljadama ranjenika koji su se kretali jednom jedinom planinskom stazom pod neprekidnim dejstvom neprijateljske avijacije i artiljerije, koja je onemogućavala pokret po danu, o suviše skromnim snagama angažovanim u zaštitnici u odnosu na neprijatelja (bilo je sasvim prirodno što su naše jače snage određene za ofanzivno dejstvo) i o mnogo čemu drugom.

U zoru 19. marta na cijelom frontu 7. krajiške razvile su se žestoke borbe. Neprijatelj je nastupao sa zapada, od Krstača i Dobrigošća ka Javoriku i sa sjevera, iz pravca Ostrošća vršeći pritisak na liniji Prisoje — Bunari ka Javoriku. Za brigadu je to bila nejednaka borba pod veoma teškim uslovima — protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, na veoma razvučenom frontu, na ispresijecanom i pošumljenom zemljištu. Bio je to 24. dan neprekidnih odbrambenih borbi povlačenja i marševa zimi i pri slaboj i neredovnoj ishrani. I pored svega, brigada se dobro borila, njeni borci i starješine, svjesni značaja zadatka koji izvršavaju, ulagali su krajnje napore. Sačuvani izvještaj štaba 1. proleterske divizije Vrhovnom štabu za 19. mart svjedoči o svim tim teškoćama, ali i o tome da su se borci i starješine 7. krajiške brigade i toga dana dobro držali i odlučno borili. Ukazujući na to da brigada jedva odoljeva napadima nadmoćnijeg neprijatelja i da neće moći duže održati slobodnom stazu preko Javorika i Breze ka dolini Idbara, štab divizije je tražio da se ubrza evakuacija ranjenika, da začelje Centralne bolnice iz doline Idbara bezuvjetno krene padom mraka 19/20. marta.

Ujutro 19. marta štab 7. krajiške brigade je angažovao jedan dio boraca i starješina za prikupljanje zaostalih ranjenika duž staze od Javorika preko Breze do Memeja Sela i za njihovo otpremanje u dolinu Idbara. Kako se približavalo veče izvlačena je s položaja jedinica za jedinicom i svakoj je bilo "aređeno da pretražuje teren i skuplja ranjenike. Pri tome smo nailazili na velike teškoće. Sjećam se da smo u nekim slučajevima sami morali improvizovati nosila — sjekli smo drvo

vojničkim noževima i vezivali ga opasačima i remenjem s pušaka. Nailazili smo na potresne scene. Naročito su mi se urezale slike izbjeglica s Banije. Na stazi smo nailazili na žene koje su već umrle ili su umirale od iscrpenosti. Bile su obično u grupama. Pregledajući sve na koje smo nailazili, često smo konstatovali smrt. U jednom trenutku na riječi druga koji je išao ispred mene: »Evo još mrtvih«, čuo sam odgovor jedne žene: »Ja još nisam umrla«. Još se nije bilo smračilo kad smo na stazi naišli na ranjenu djevojčicu. Mogla je imati 14 ili 15 godina. Zrno joj je slomilo nogu. Rana je bila svježa. Bila je i obučena kao djevojčica. Ničeg vojničkog nije imala na sebi. Rekla nam je da je bila u 16. banijskoj brigadi i da je ranjena 18. marta.

Jak neprijateljski pritisak i obaveza brigade da skuplja ranjenike i ujedno ne dozvoli neprijatelju da u toku dana izbije na visove iznad Idbara, jer bi u tom slučaju svojom vatrom ugrozilo živote ranjenika koji su se još nalazili u dolini, doveli su do toga da su se njene jedinice s tih posljednjih položaja povukle pod veoma nepovoljnim uslovima. Tako se 1. bataljon, koji je bio na desnom krilu, spuštao pravo s litica iznad sela Idbara. Stazom preko Memeja Sela nije se povukao ni 3. bataljon. Možda bi to bio interesantan teren za planiranje, ali je to za iscrpene borce bilo pravo mučenje. Srećom, komore su bile ranije upućene stazom. Konji s teškim mitraljezima nisu mogli niz litice i propali su nam. Mitraljeze smo morali sami spuštati.

Ostala mi je u sjećanju nekakva zbrka oko hrane koju smo željno očekivali u Idbaru. Tamo su još od jutra bile komore i imale su zadatak da nam nešto prigotove za večeru. Međutim nismo tu našli ni jelo, a ako se dobro sjećam, ni komore. Oko toga digla se galama, te smo držali nekakve sastanke i jedva se to stižalo. Nešto hrane dobili smo kasno poslije ponoći, da bismo odmah krenuli ka G. Bijeljoj. Trebalo je u toku noći izvući se iz Idbara i izbjeci neprijateljsku vatru s položaja koje smo sinoć napustili. Naša brigada je krenula negdje u zoru na začelju kolone. Već je bilo svanulo kada je njeno začelje zamicalo u šumu iznad Idbara, ispraćeno vatrom neprijateljskih mitraljeza s druge strane kotline. Toga dana izveli smo jedan od onih marševa koji ostaju u sjećanju. Trebalo je savladati strme padine Prenja između Idbara i Bijele, penjati se od 300 na preko 1.300 m, visine, a zatim se opet spuštati u dolinu rječice Bijele. To je za iznurene borce bio

težak marš. Kretali smo se danju, izloženi bombardovanju iz vazduha i dejstvu neprijateljske artiljerije iz Konjica. Na većem dijelu puta zaklanjala nas je šuma, ali je dio staze između k. 1148 i k. 1341 bio otkriven. Na tom dijelu bila je u stvari prtina kroz duboki snijeg. Kad smo iz šume na nju izbili naišli smo na jeziv prizor. Na prtini i oko nje ležali su leševi poginulih boraca i konja. Odatle se otvarao izvanredan pogled na dolinu Neretve. Konjic se vidi kao na dlanu. Bila je to idealna prilika za dejstvo haubica po našoj koloni i neprijatelj je to koristio što je bolje mogao. Išli smo ipak naprijed s većim razmakom i ubrzano. Ozbiljnijih gubitaka nismo imali.

Uveče smo se spustili u dolinu Bijele negdje u visini sela G. Bijela. Ostali smo izvan sela, jer ulazak u kuće kroz koje su prošle stotine bolesnika-tifusara nije bio dozvoljen. Kako je i začelje ranjenika bilo u tim selima, brigada se tu zadržala u toku noći 20/21. marta u ulozi neposredne zaštitnice bolnice. Noć smo proveli na livadama povrh sela. Naložili smo vatre i pored njih spavali. Kakav je to odmor bio na vedroj noći i jakom mrazu! Polijegali smo između gusto naloženih vatri i dok se jedna strana tijela grejala, druga se mrzla. Nisam siguran da je bilo ikoga u brigadi da mu šinjel ili čakšire nisu progorjeli. A priličan broj je ostao bez dijelova odjeće. Nije to bila jedina noć da se tako spavalo. Ovdje smo spavali svi na okupu, jer nismo bili na položaju.

Te noći neprijatelj je napao položaje naših jedinica od Idbara do Konjica. Pošto je zauzeo Paklenu (k. 906) i prodro dolinom Bijele ka selu Medešković, ujutro je ugrozio G. Bijelu u kojoj se nalazilo još oko 250 teških ranjenika. Zbog toga je za njihovo izvlačenje štab 1. proleterske divizije angažovao 7. krajišku brigadu, tako da je ona dijelom snaga neposredno osiguravala selo, a dio uputila za evakuaciju tih ranjenika. Sa evakuacijom je išlo vrlo sporo. Iako su bili upotrijebljeni svi raspoloživi konji, to je bilo nedovoljno. Pored toga, konji su u sve većem broju crkavali uslijed iscrpenosti, a i neprijateljska artiljerija je i toga dana bila veoma aktivna. Oko 15 časova, kada su 4 neprijateljska tenka izbila u selo G. Bijela, situacija se još više pogoršala. U borbi i oko evakuacije ranjenika brigada se zadržala sve do pada mraka 21. marta. Na položajima između sela Medešković i G. Bijela, gdje smo štitali evakuaciju ranjenika koja se obavljala neposredno iza nas, izdržali smo do tada najžešću artiljerijsku vatru. Konačno, pošto smo izvršili zadatak, krenuli smo noću 21/22. marta u selo Borke.

To je bio posljednji dan borbi 7. krajiške brigade u zaštitnici Centralne bolnice, kada su u stvari i završene borbe za prebacivanje bolnice padinama Prenja. Neke jedinice Glavne operativne grupe zadržale su se još nekoliko dana na položajima zapadno od sela Borci sa zadatkom da obezbjeđuju bolnicu koja je bila u pokretu od sela Borci ka Glavatičevu. Vrhovni štab je 22. marta ujutro, na traženje štaba 2. proleterske divizije, naredio da se 7. krajiška hitno uputi pravcem Glavatičevo — Zabrđani — Doljani — Polja, gdje će primiti zadatak od štaba 2. proleterske divizije. Ovaj zahtjev 2. divizije došao je poslije neuspjelih napada njenih jedinica na Kalinovik. Pored naše brigade Vrhovni štab joj je uputio kao pojačanje i dva bataljona 1. proleterske brigade.

Trebalo je izvršiti dug i naporan marš od sela Borci do Kalinovika. Naređeno je da brigada maršuje noću kako bi izbjegla napade avijacije koja je tih dana bila veoma aktivna na cijelom tom području. Iako težak i naporan, postavljeni zadatak prihvatili smo sa zadovoljstvom. Znali smo da nam predstoji učešće u ofanzivnim dejstvima. Punih 27 dana učestvovali smo u odbrambenim borbama i odstupali, trpeći gubitke, glad, zimu i nespavanje. Do tada, za više od 2 i po godine ratovanja nismo ni u jednoj sličnoj operaciji učestvovali. Jer do početka ove četvrte neprijateljske ofanzive bataljoni naše brigade dejstvovali su na »svojoj« teritoriji, tj. tamo gdje su i obrazovani. Dejstvovali su partizanski, ofanzivno, izbjegavajući što više odbrambene borbe. Već samo napuštanje »svoje« teritorije bila je za borce i starješine velika promjena, a danonoćne odbrambene borbe i odstupanja nešto sasvim novo u njihovoj ne tako kratkoj ratnoj praksi. Zato su te borbe bile najsjurovija proba borbene vrijednosti i moralno-političke čvrstine naše brigade. Taj teški ispit ona je uspješno položila i stala u red onih naših slavnihih brigada koje su prije više od godinu dana pošle tim putem. Prije devet mjeseci Vrhovni štab je sa tromede Bosne, Crne Gore i Hercegovine krenuo u Bosansku krajinu s pet brigada, a sada je na tu tromedu izbijala snaga od šesnaest brigada razvijajući ofanzivu na širokom frontu.

Radovali smo se jer smo znali da ćemo se i odmoriti i oporaviti u svakom pogledu. Nadali smo se plijenu u municiji i odjeći. Malo ko je na sebi imao čitav dio odjeće i obuće. U municiji smo trpjeli krajnju oskudicu. Bogati plijen iz uništenih talijanskih garnizona u dolini Neretve nije nam pomagao, jer smo mi imali jugoslovenske i njemačke puške i automatska oru-

žja. Kriza u municiji dostigla je bila takav stepen da je Vrhovni štab 21. marta izdao naređenje da se vatra iz pušaka ne smije otvarati na daljinu veću od 300 m, a iz puškomitraljeza od 500 m. Naravno, očekivali smo da ćemo organizovati i bolje snabdjevanje namirnicama i redovnije ishranu.

Noću 22/23. marta prošli smo pored Boračkog jezera ka Glavatičevu. Prolazili smo kroz rejon na kojem je bila razmještena naša Centralna bolnica. Iz te noći urezao mi se u sjećanju veličanstven prizor hiljada partizanskih vatrica rasutih po okolnim dolinama. Prizor je podsjećao na grad osvjetljen hiljadama sijalica. Kolona naše brigade savladala je ispriesjecano planinsko zemljište uz velike napore. Marševali smo najvećim dijelom noću, što nam je pričinjavalo još veće teškoće. Na svima nama vidno su se osjećale posljedice dugotrajnih borbi i napora. Povećavao se broj oboljelih. Brigada se 25. marta, poslije napornog marša, razmjestila u sela Kuti i Božanovići blizu Kalinovika, koji je oslobođen nekoliko dana ranije.

Toga dana štab 2. proleterske divizije izdao je 7. krajiškoj brigadi naređenje da izvrši marš na prostoriju Krbljine — Mušići sa zadatkom da tamo smijeni 1. proletersku brigadu i preuzme obezbjeđenje novooslobođene teritorije s pravca Trnova. Posebno je naređeno da brigada izvrši mobilizaciju stanovništva iz okolnih sela i da organizuje rušenje drumova Kalinovik — Trnovo.

Tu na padinama Treskavice brigada je provela tri dana. Upamtili smo ih po zimi i gladi. Rijetka, siromašna planinska sela nisu mogla da nam pruže gotovo ništa za poboljšanje ishrane. Morali smo da se zadovoljimo parčetom kivanog ovcijeg mesa i ponekim krompirom. Koristili smo samo ono što su naši intendanti mogli na dobrovoljnoj osnovi dobiti od stanovništva. Veoma stroga naredba Vrhovnog štaba, izdata povodom pojava nepravilnog odnosa prema narodu u vrijeme borbi poslije forsiranja Neretve, predviđala je najoštrije kazne za one koji bi se ogriješili o narodnu imovinu. Pored pojačanog političkog rada, budnosti i aktivnosti organizacije KPJ i Skoja i brige starješine, nekoliko boraca iz naše brigade koji su samovoljno uzimali hranu po kućama izvedeni su pred vojni sud, osuđeni i streljani. To je bila surova stvarnost rata u kojoj se ponekad humanizam jedne revolucionarne organizacije morao braniti surovim mjerama.

Brigada je 28. marta ponovo u sastavu 1. proleterske divizije koja je dobila zadatak da na lijevom krilu Glavne opera-

tivne grupe forsira Drinu u rejonu Ustikoline. Noću 28/29. marta štab divizije naredio je da se brigada prebaci na prostori-ju Jeleč — Miljevina. U toku 30. i 31. marta izvršili smo novi raspored. Prvi bataljon zauzeo je položaje Gradac (k. 909) — Pirni do zatvarajući drum Foča — Kalinovik; 4. bataljon je obezbeđivao haubičku bateriju u rejonu Jeleč — Miljevina, a 3. bataljon je smješten u selo Udovičići odakle je kontrolisao pravce koji sa sjevera, padinama Jahorine, izvode ka Miljevini i Ustikolini.

Ovdje je brigada ostala sve do forsiranja Drine 10/11. aprila. Tu smo se sredili, odmorili, pa i nahranili. Štab 1. proleterske divizije pružio nam je veliku pomoć. Od posebnog značaja bio je dolazak u naše bataljone velikog broja partijskih i političkih rukovodilaca iz 1. proleterske brigade, koji su nam prenijeli bogata iskustva iz rada i života te naše prekaljene jedinice. Ali smo u isto vrijeme tu doživjeli krupan udarac. Brigadu je iznenada zahvatio pjegavi tifus, izbacujući joj iz stroja po nekoliko desetina boraca i rukovodilaca dnevno. Bataljoni, inače prorijeđeni u prethodnim borbama, naglo su se topili. Za nekoliko dana bili smo više nego prepолоvljeni. Srećom, taj nalet je bio kratkotrajan, a pjegavac nije bio tako smrtonosan. Znatan broj oboljelih vraćao se već kroz dvadesetak dana u jedinice.

Jedanaestog aprila forsirali smo Drinu. Brigada je krenula u nastupanje kroz Crnu Goru.

Pero MORACA